

ჰერეთის ისტორიული ძეგლები

Historial monuments of Hereti

ოთო საბანაძე

ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის

აჭარის მუზეუმის მეცნიერ - მუშაკი

Otar Sabanadze

LEPL Ajara Museum

Khariton Akhvlediani State Museum, magister

DOI: <https://doi.org/10.52340/gmg2023.01.05>

აბსტრაქტი: ჰერეთი უძველესი დროიდან ესაზღვრებოდა იბერიის სამეფოს აღმოსავლეთიდან და დასახლებული იყო ქართველთა მონათესავე ტომებით. იბერებსა და ჰერებს შორის უძველესი დროიდანვე არსებობდა მჭიდრო კავშირები და შეიმჩნეოდა ჰერული ტომების ქართლ-კახელებთან კულტურულ-ეთნიკური და პოლიტიკური შერწყმის პროცესი. ჰერეთის წარმოშობაზე საინტერესო ცნობა აქვს ვახუშტი ბატონი-შვილს, მისი თქმით “ჰერეთი ეწოდა თარგამოზის ძის, ჰეროსის გამო, რომელსაც ძმათა თვისთა შორის წილად ხუდა ქვეყანა ესე და დაიპყრა საღვარი თვისი” (**ვახუშტი ბატონიშვილი, 1941:86**). VIII საუკუნეში ხდება ჰერეთის სამთავროს ჩამოყალიბება. მისი სამეფოდ გადაქცევა დაკავშირებულია გრიგოლ ჰამამის სახელთან, რომელმაც 893 წელს მიიღო მეფის ტიტული. ჰერეთის სამეფო მოგვიანებით კახეთის მეფე კვირიკე III მ შეიერთა და შეიქმნა ერთიანი კახეთ-ჰერეთის სამეფო. 1104 წელს ერწუხის ბრძოლაში დავით აღმაშენებელმა მოახერხა და კახეთ-ჰერეთი შეუერთა ერთიან ფეოდალურ საქართველოს. ჰერეთისთვის განსაკუთრებით რთული აღმოჩნდა XVII საუკუნის დასაწყისი. შაჰ აბას I - მა ჰერეთის ტერიტორიაზე ჩამოაყალიბა ელისუს სასულთნო, რომელიც გამაჰმადიანებულ ქართველ თავად ვახვახიშვილს გადასცა და სულთნობა უბოძა. ამიერიდან ელისუს სასულთნო გახდა ქართლ-კახეთის წინააღმდეგ ბრძოლის მთავარი ფორპოსტი. დაიწყო მთიდან ლეკების ჩამოსახლება და დამკვიდრება. ლეკები ძლიერ ავიწროვებდნენ ქართველებს და აიძულებდნენ ისლამის მიღებას. XIX საუკუნეში მკვიდრდება ტერმინი “საინგილო”. ინგილო თურქულად “ახლად მორჯულებულს” ნიშნავს, ხოლო ინგილოებს გამაჰმადიანებულ ქართველებს უწოდებდნენ. ჰერეთის საქართველოდან სამუდამოდ ჩამოცილება მოხდა სერგო ორჯონიკიძის და იოსებ სტალინის თაოსნობით 1921 წლის 15 ნოემბერს საქართველოსა და აზერბაიჯანის საბჭოთა რესპუბლიკების შეთანხმების საფუძველზე. დღეისათვის ჰერეთი შედის აზერბაიჯანის შემადგენლობაში და მოიცავს ბელაქანის, ზაქათალის და კახის რაიონებს. მიუხედავად სამშობლოსგან მოწყვეტისა, ჰერეთში დღესაც შემორჩენილია ქართული კვალი,

რაც გამოხატულია სხვადასხვა ისტორიული ძეგლებით, მათ შორის უმრავლესი არის ტაძრები. მნიშვნელოვანია, რომ თითოეულ ქართველს ჰქონდეს ინფორმაცია სამშობლოს მიღმა დარჩენილ სამშობლოზე და იქ არსებულ ქართულ ძეგლებზე. ჩემს მიერ მომზადებული თემაც ამ მიზანს ემსახურება. ამ სტატიაში მე შევეხები ჰერეთის რამდენიმე გამორჩეულ მატერიალური-კულტურის ძეგლს, მათ შორისაა: ქურმუხის წმინდა გიორგის ეკლესია, ალიბეგლოს წმინდა ნინოს ეკლესია, კახის პატარა ალავერდის ეკლესია, ლექართის წმინდა ნინოს სამონასტრო კომპლექსი, ჰერეთში არსებული ე.წ კავკასიის დიდი კედელი და თამარის ხიდი.

საკვანძო სიტყვები: ჰერეთი, მატერიალური კულტურის ძეგლები, საინგილო, საქართველოდან ჩამოცილება, ქართული კვალი

Abstract: From ancient times, Hereti bordered the Kingdom of Iberia from the east and was inhabited by tribes related to Georgians. From ancient times, there were close ties between the Iberians and the Herians, and the process of cultural-ethnic and political fusion of the Heruri tribes with the Kartl-Kakhels was noticed. Vakhushti Batonishvili has an interesting report on the origin of Hereti, according to him, «Hereti was named after Heros, the son of Targamozi, who divided the five countries of Ese among his brothers and conquered the Saghviri region» (Vakhushti Batonishvili, 1941:86). In the 8th century, the principality of Hereti was established. Its transformation into a kingdom is connected with the name of Gregory of Hammam, who received the title of king in 893. The Kingdom of Hereti was later annexed by the King of Kakheti, Kvirike III, and a unified Kingdom of Kakheti-Hereti was created. In 1104, Davit Agmashenebeli succeeded in the battle of Ernakh and joined Kakheti-Hereti to the united feudal Georgia. The beginning of the 17th century was particularly difficult for Hereti. Shah Abbas I established the Elisu Sultanate on the territory of Hereti, which he handed over to the Georgian Prince Vakhvakhishvili, who converted to Islam, and gave him the Sultanate. From now on, Elisu Sultanate became the main outpost of the fight against Kartli-Kakheti. The settlement and settlement of Leks from the mountain began. The Leks oppressed the Georgians and forced them to accept Islam. In the 19th century, the term «Saingilo» was established. Ingilo means «newly converted» in Turkish, and the Ingilos were called Georgians who converted to Islam. Hereti was permanently removed from Georgia under the leadership of Sergo Orjonikidze and Joseph Stalin on November 15, 1921, based on the agreement between the Soviet Republics of Georgia and Azerbaijan. Today, Heret is part of Azerbaijan and includes Belakani, Zakatali and Kakh regions.

Despite being cut off from the motherland, Georgian traces have been preserved in Hereti today, whIt is important for every Georgian to have information about the homeland and the Georgian

monuments there. The topic prepared by me also serves this purpose. In this article, I will touch on some outstanding material-culture monuments of Hereti, including: St. George's Church in Kurmukh, St. Nino's Church in Alibeglo, Little Alaverdi Church in Kakh, St. Nino's Monastery Complex in Lekarti, the so-called Great Wall of the Caucasus in Hereti and the Tamar Bridge.

Keywords: Hereti, monuments of material culture, Saingilo, withdrawal from Georgia, Georgian traces

ქურმუხის წმინდა გიორგის ეკლესია

ქურმუხის წმინდა გიორგის ეკლესია მდებარეობს კახის რაიონში. იგი აშენებულია ე.წ. კარგარაკის მთის წვერზე, საიდანაც იშლება ქურმუხის ხეობის შესანიშნავი ხედი. ქურმუხის ეკლესია თარიღდება XIII-XIV საუკუნით, თუმცა იგი ისტორიის მანძილზე მრავალჯერ ყოფილა დანგრეული და შემდეგ თავიდან აღდგენილი. საბოლოოდ მისი აღდგენა მოხდა 1894 წელს ადგილობრივი ქრისტიანების ძალისხმევით. უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ ქურმუხის წმინდა გიორგის ეკლესია წმინდა ადგილად ითვლებოდა და ახლაც ითვლება როგორც ადგილობრივი ქრისტიანი ქართველებისთვის, ასევე არაქართველი მოსახლეობისთვისაც.

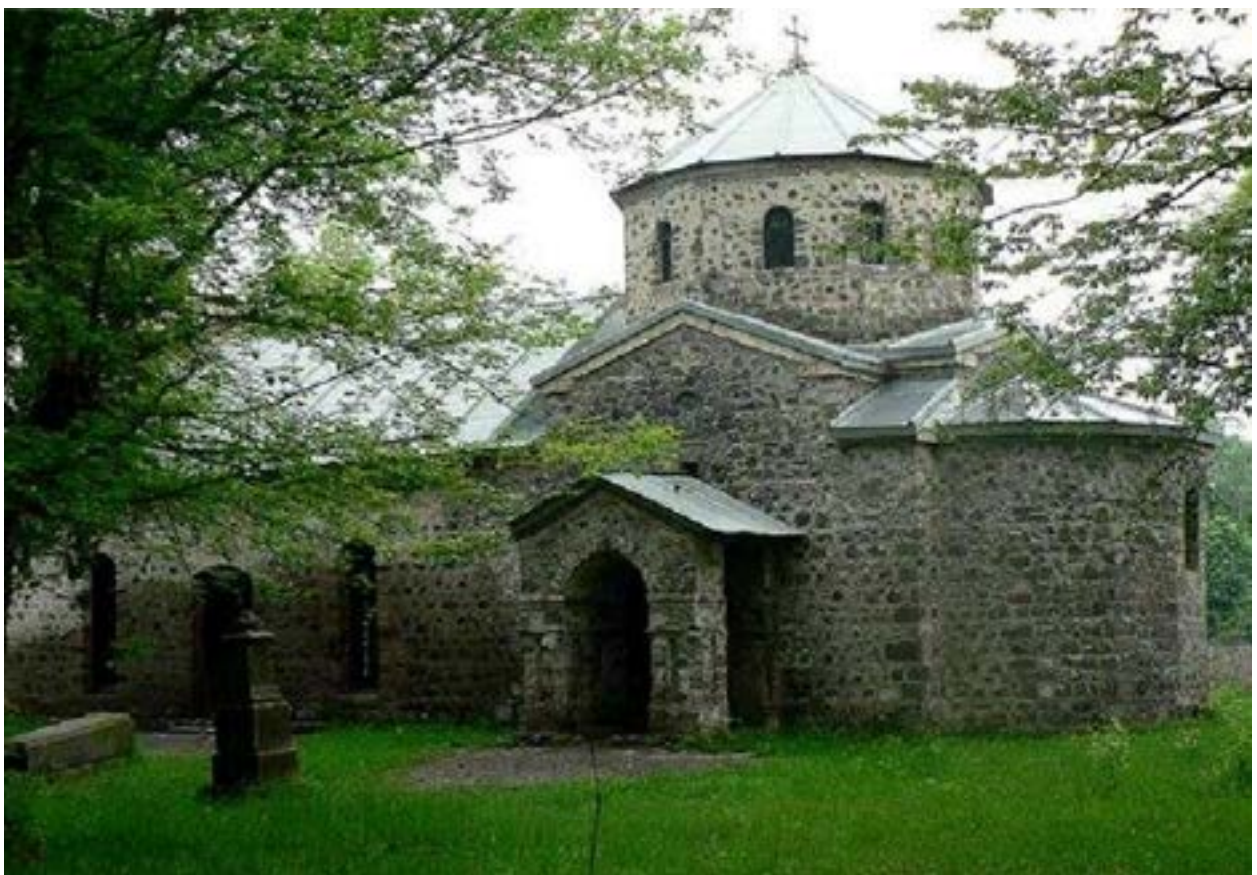

განსაკუთრებულად აღინიშნება 23 ნოემბერი გიორგობის დღესასწაული, რომელსაც “ქურმუხობას” უწოდებენ. ამ დღეს მლოცველები ფეხშიშველები მიემართებიან ტაძრისაკენ და მიაქვთ შესაწირი, ასევე ეწყობა სხვადასხვა ღონისძიებები. წმინდა გიორგის ტაძრის გვერდით მდებარეობს უზარმაზარი კლდეში ჩამჯდარი ქვა, რომელიც ძველად წარმართულ ადგილად ითვლებოდა და არის შებოლილი საუკუნეების განმავლობაში ჯერ წარმართთა რიტუალის და შემდეგ ქრისტიან მლოცველთა სანთლებისგან (**ჭილაშვილი, 1980:198**)

1968 წლის 10 აპრილს კონუსური ფორმის მაღალი გუმბათი მთლიანად ჩამოინგრა. მის ადგილას აზერბაიჯანელი არქიტექტორები მეჩეთის მსგავსი გუმბათის ყელის დადგმას აპირებდნენ, რასაც ადგილობრივების უკმაყოფილება მოჰყვა. ისინი ტაძრის პირვანდელი ფორმით აღდგენას მოითხოვდნენ, რასაც საბოლოოდ მიაღწიეს კიდეც. დღეისათვის ეკლესიაში წირვა ღოცვა არ აღესრულება, იგი მხოლოდ გიორგობის დღესასწაულებზე წელიწადში ორჯერ იღება მომლოცველებისთვის.

ალიბეგლოს წმინდა ნინოს სახელობის ეკლესია

ალიბეგლოს წმინდა ნინოს სახელობის ეკლესია მდებარეობს კახის რაიონში, სოფელ ალიბეგლოში. მისი ძველი ქართული სახელი არის “ქათმისხევა”, ხოლო ალიბეგლო კი ეწოდა ელისუს სულთნის ვახვახიშვილის გამო, რომელმაც რწმენა შეიცვალა და ალი-ბეგი

იწოდა. წმინდა ნინოს ტაძარი აშენდა 1877 წელს. 1930-1932 წლებში მოხდა მისი გუმბათის, სამრეკლოს და ორქანობიანი კრამიტის სახურავის შეკეთება, რადგან მას საბჭოთა პერიოდში მინიჭებული ჰქონდა სასაწყობე ფუნქცია. ტაძარს იყენებდნენ მინერალური სასუქის და სხვადასხვა ნედლეულის შესანახად. ეკლესიის პატრონობა ძველი დროიდანვე მინდობილი ჰქონიათ ეკლესიის ახლოს მცხოვრებ ყიყიშვილების ოჯახს. ყიყიშვილების წინაპრებს დავალებული ჰქონიათ შემოსევების პერიოდში ეკლესიის განძის გადამალვა, რათა იგი მტერს არ ჩაეგდო ხელში. მათ ოჯახში დღემდე ინახება წმინდა ნინოს ეკლესიიდან გამოტანილი და საგულდაგულოდ შენახული ძვირფასი ნივთები, მათ შორის: თავმომრგვალებული ხის ჩარჩოში ჩასმული წმინდა ნინოს ორი ხატი, წმიდა ნინოს გამოსახულება შესრულებული ზეთის ფერებში, წმიდა გიორგის ხატი, რომელიც ჭედურ ნახელავს წარმოადგენს, დაზიანებული სახარება, ორი ვერცხლის ჯვარი და სხვ.

მტერთა შემოსევების გამო ეკლესიებიდან სიმდიდრის გახიზვნის ტრადიციამ ცალკეულ ოჯახებში შექმნა ქრისტიანული წმინდა ადგილები, რამაც დიდი წვლილი შეიტანა მოსახლეობის ეროვნული იდენტობის შენარჩუნებაში. რაც შეეხება თვით წმინდა ნინო ტაძარს, იგი სხვა ქართული ტაძრების მსგავსად, მრავალჯერ ყოფილა დანგრეული და შემდეგ ახლიდან აღდგენილი. ტაძრის აღდგენა დაიწყო 2010 წელს. მოხდა შიდა ინტერიერის კეთილმოწყობა და გარე ფასადის შეკეთება. მას ფინანსური დახმარება გაუწიეს სხვადასხვა პიროვნებებმა და ორგანიზაციებმა ალიბეგლოს დრამატული თეატრის წარმომადგენლის კოტე ბარიხაშვილის ხელმძღვანელობით. ტაძარში ნინობის დღესასწაული აღინიშნება წელიწადში ორჯერ 27 იანვარს და 1 ივნისს. ამ პერიოდში ტაძარს ჰერეთის სხვადასხვა სოფლებიდან ქართველი მოსახლეობა სტუმრობს.

კახის პატარა ალავერდის ეკლესია

ჰერეთისა და ქართული სახელმწიფოს ერთიანობის სიმბოლოდ შეიძლება ჩაითვალოს კახში მდებარე პატარა ალავერდის ეკლესია. 14 სექტემბერს ისევე როგორც კახეთში, კახშიც აღინიშნება ალავერდობა ზუსტად იგივე წეს-ჩვეულებებით. კახის გუმბათიანი პატარა ალავერდის ტაძარი აშენებულ იქნა ძველი უგუმბათო ბაზილიკური ტაძრის ადგილას 1888 წელს ადგილობრივი მოსახლეობის სახსრებით. რაც შეეხება ძველ ტაძარს, იგი XIII საუკუნით თარიღდება მან ჟამთა სვლას და მტრების შემოტევას

ვერ გაუძლო და განადგურდა. ახალი ტაძარი ყველაზე უკეთაა შემორჩენილი საინგილოს ტაძრებიდან.

ლექართის წმინდა ნინოს სამონასტრო კომპლექსი

ქ. კახიდან ოდნავ მოშორებით მდებარეობს უძველესი ქართული სოფელი “ლექა-რთი”, თუმცა ლეკები სოფელს “ლექეთს” უწოდებენ. სოფლიდან ჩრდილოეთით 3 კილომეტრის მანძილზე კავკასიონის მთის ძირას, მდებარეობს ლექართის მონასტრის შენობათა ნანგრევები. ლექართის სამონასტრო კომპლექსი ჯერ ჯერობით სათანადოდ არ არის შესწავლილი. როგორც ნანგრევებიდან ვარაუდობენ, აქ უნდა იყოს 10 თუ 12 მდე ეკლესია, რომლის შესწავლასაც

ხელს უშლის გარემო პირობები, რადგან ტაძრები დაფარულია ბარდ-ეკლებით. ლექართის კომპლექსმა XX საუკუნემდე შემოინახა მისი ბრწყინვალეობა, რაც გამოიხატა ჩუქურთმებით, მხატვრობითა და ფერწერით. სამონასტრო კომპლექსი როგორც ჩანს ძველად გალავნით ყოფილა გარშემორტყმული, რაზეც მიუთითებს გალავნის ნაშთები. ლექართის კომპლექსი მისი სამონასტრო ცხოვრებითა და მრავალი სასწავლებელით წააგავს იყალთოს კომპლექსს. შუა საუკუნეებში სამონასტრო კომპლექსი წარმოადგენდა აღმოსავლეთ კახეთის მთავარ

საგანმანათლებლო კერას (ად- ამია, 1969:59). მონასტერთა

ნანგრევები

მათი მდებარეობის გამო იყოფიან ორ ჯგუფად. მათ მოსახლეობა “ქვემო და ზემო მონასტრებს” უწოდებს. აღსანიშნავია ქვემო ტაძრების ჯგუფს მიკუთვნილი წმინდა ნინოს მონასტერი. იგი მისი ხუროთმოძღვრულ-კონსტრუქციული გადაწყვეტით ენათესავება ისეთ ძეგლებს, როგორცაა ბანას ტაძარი VII-IX ს.ს და ზვართნოცის ტაძარი VII ს.ს. ძეგლი 1940 წელს გამოიკვლია არქიტექტორმა პ.დ ბარანოვსკიმ. აღსანიშნავია, რომ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად არ აღმოჩნდა.

ძეგლის ხუროთმოძღვრული მორთულობის რაიმე ელემენტები - სამკაულები, რის გამოც იგი ჩამორჩება ბანას და ზვართნოცის ბრწყინვალე ორნამენტალულ დეკორულ გადაწყვეტას. მისი სამშენებლო ტექნიკაც უფრო არქაულად გამოიყურება, შეიცავს მრავალ საყურადღებო განმსახვავებელ ელემენტებს და მკაცრი სამშენებლო ტრადიციებით ხასიათდება. ამიტომ იგი წინ უსწრებს ბანას და ზვართნოცის მშენებლობის პერიოდს და აკუთვნებენ მისი იდენტური ძეგლის სირიის ე.წ ბოსრეს ტაძრის (512წ.) მშენებლობის პერიოდს. აქედან გამომდინარე იგი შეიძლება ჩაითვალოს V-VI საუკუნის ძეგლად.

თამარ მეფის ხიდი

ჰერეთში, კონკრეტულად კი კახის რაიონში მდინარე ქურმუხზე მდებარეობს უძველესი ხიდი, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა თამარ მეფის ხიდს უწოდებს, ხოლო აზერბაიჯანელები კი ულუ-ქორფუს (მაღალი ხიდი). ხიდი დღესაც გამოიყენება.

იგი ერთადერთია ხეობაში. მისი თალი აგურით არის ნაგები, დანარჩენი კი რიყის ქვებით. ხიდის სიგრძე შეადგენს 15 მეტრს, სიგანეში კი 4 მეტრია. ქურმუხის წყალი როგორც მთის მდინარეებს სჩვევიათ ხშირად დიდდება, განსაკუთრებით კი გაზაფხულობით. ხშირად ადიდებული წყალი თალამდეც აღწევს, რის გამოც ხიდის თალს ცვეთა ეტყობა იმ მხრიდან, საიდანაც წყალი შედის. ცვეთის კვალი ძლიერ დიდია და დაუკვირვებელი თვალითაც კარგად ჩანს. ასევე უნდა აღინიშნოს ერთი ძალიან საინტერესო ფაქტი. ადგილობრივი მოსახლეობის გადმოცემით მდინარე ქურმუხზე მრავალჯერ სცადეს ახალი ხიდის აგება,

თუმცა ყველა ჯერზე ახალი ხიდი ადიდებულმა მდინარემ წაიღო, ხოლო თამარის ხიდს კი ჟამთასვლა და რთული კლიმატური პირობები ვერას აკლებს.

რამდენად შეიძლება მისი თამარ მეფესთან დაკავშირება ეს რთული დასამტკიცებელია, თუმცა იგი ძლიერ წააგავს X-XIII ს.ს სამხრეთ საქართველოში გავრცელებულ ხიდებს (ჭილაშვილი, 1980:192).

კავკასიის დიდი კედელი

ჰერეთში ქრისტიანული ხუროთმოძღვრული ძეგლების გარდა ასევე მრავლად არის თავდაცვითი დანიშნულების ძეგლებიც. ასეთს მიეკუთვნება ჰერეთში არსებული დიდი კედელი ანუ გალავანი. ასეთი დანიშნულების კედლები ევრა-ზიაში სხვადასხვა დროს და

სხვადასხვა ქვეყნებში შენდებოდა. მათ შორის უნდა აღინიშნოს რომის - ლიმესი და ჩინეთის დიდი კედელი, რომლებსაც თავდაცვითი დანიშნულება ჰქონდა. მსგავსი მსგავსი ტიპის კედლის ნაშთი შემორჩენილია ჰერეთშიც. რაც შეეხება კედლის მასშტაბებს იგი ქ. ბელაქანიდან დარუბანდამდე იყო გადაჭიმული.

აღნიშნული უზარმაზარი კედელი მოსახლეობას იცავდა მთიელების თავდასხმისაგან. ხალხური გადმოცემის მიხედვით ძეგლი აშენებულია XII საუკუნეში თამარ მეფის მიერ, თუმცა არაბი ისტორიკოსი იბნ ალ-ფარიკი კედლის მშენებლობას მიაწერს ხოსრო I ანუშირვანს (531-578). კედლის მიდამოებში 1931 წელს გათხრები აწარმოა პოხომოვმა და მისი აზრითაც კედელი აგებული უნდა იყოს სასანიდების მიერ (V-VII ს.). ყველაზე უკეთ კედლის ნაშთები შემორჩენილია ბელაქნის და ზაქათალის რაიონებში. ზოგიერთ ადგილას კედლის სისქე აღემატება 150 სმ - ს, ხოლო სიმაღლე 250 სმ -ს.

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ კედლის კვალი მრავალ ადგილას წაიშალა იმის გამო, რომ მოსახლეობა ახდენდა კედლის წყობიდან ქვების გამოცლას და გაზიდვას, რაც ახლაც წარმოებს და ამ მეტად საინტერესო ძეგლს ასე გაგრძელების შემთხვევაში სრულიად გაქრობა მოელოდა.

დასკვნა

ჰერეთმა მისი ისტორიის მანძილზე გაუძლო უამრავ განსაცდელს. იგი წარმოადგენდა საქართველოს ერთ-ერთ მთავარ კარიბჭეს და იცავდა სამშობლოს აღმოსავლეთიდან მოსული

მტრისაგან. ეთნიკური და რელიგიური ცვლილების გამო მოხდა ჰერეთის საქართველოსგან ჩამოცილება მტრების მიერ. მიუხედავად ამისა ჰერელი ქართველების ნაწილი დღემდე ინარჩუნებს ეროვნულ იდენტობას და ზრუნავენ ამ მხარეში არსებული ქართული კულტურის ძეგლების კეთილდღეობაზე. ჟამთასვლამ და მტრებმა მაინც ვერ წაშალეს ქართული კვალი ჰერეთში. მნიშვნელოვანია ქართულმა სახელმწიფომ და ქართულმა ეკლესიამ იზრუნოს როგორც ადგილობრივი ქართველების იდენტობის დაცვაზე, ასევე ქართული ეკლესია - მონასტრების და სხვადასხვა ქართული ძეგლების მოვლა-პატრონობაზე.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. საქართველოს ისტორიის ოთხტომეული - ტომი მეორე
2. ჭილაშვილი ლ, კახეთის ქალაქები (XIV-XVII ს.ს), გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი 1980
3. პაპუაშვილი თ., ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970
4. ვახუშტი ბატონიშვილი - აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია) - თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით - სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა - თბილისი - 1941.
5. დ.მუსხელიშვილი-საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები II თბ. გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი 1980
6. ილია ადამია - ძველი ჰერეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლები // ძეგლის მეგობარი, 1969 წ. კრ.19